

MATEUSZ KUBICKI

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Gdańsku

ORCID: 0000-0003-3505-0473

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA W OKUPOWANEJ POLSCE 1939–1945. „ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY” ORAZ GENERALNE GUBERNATORSTWO – STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

GERMAN AGRICULTURAL ECONOMY IN OCCUPIED POLAND
1939–1945. “LANDS INCORPORATED INTO THE REICH”
AND THE GENERAL GOVERNORATE – STATE OF RESEARCH,
AND RESEARCH POSTULATES

Streszczenie: Podczas okupacji niemieckiej w Polsce w latach 1939–1945 jednym z najważniejszych elementów polityki germanizacyjnej była grabież gospodarcza, a jej głównym celem – pauperyzacja ludności polskiej. Dotyczyło to także wsi. Po 1 września 1939 r. prowadzono na niej zabór polskiego mienia i masowe wysiedlenia ludności. Efektem tych działań miała być przebudowa własności ziemskiej. Dominować miały gospodarstwa towarowe, wytwarzające produkty nie tylko dla potrzeb gospodarzy, lecz również dla walczących Niemiec. Na okupowanej wsi prowadzono też akcję „kolonizacyjną”. Jej autorom i władzom odpowiedzialnym za realizację przyświecała chęć zmiany struktury narodowej wsi i całkowita dominacja na niej Niemców. Podstawowym celem niniejszego artykułu jest próba prezentacji dotychczasowego stanu badań tej problematyki. Wskazano wybrane publikacje oraz przedstawiono sugestie autora, dotyczące przyszłych prac historyków. Artykuł został podzielony na dwie zasadnicze części. Pierwsza z nich traktuje o stanie badań nad rolnictwem na poszczególnych ziemiach bezprawnie anektowanych przez III Rzeszę. Przyjęto w niej klucz zaawansowania stanu badań, opisując kolejno rolnictwo pod okupacją w Kraju Warty (Wielkopolska), na Suwalszczyźnie, Górnym Śląsku i w regencji ciechanowskiej, na koniec zaś w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Pomorze i Kujawy). Druga część tekstu traktuje o gospodarce wiejskiej w Generalnym Gubernatorstwie.

Słowa kluczowe: rolnictwo pod okupacją, okupacja niemiecka w Polsce, wieś pod okupacją niemiecką, gospodarka wiejska pod okupacją niemiecką

Abstract: During the German occupation in Poland 1939–1945 the most important element of the Germanization policy was economic plunder. Its purpose was to carry out the process of pauperization of the Polish population, which was also the case in the countryside. After September 1, 1939, the countryside saw forfeiture of Polish property and mass displacement of the population. The effect of these actions would be a new system of land property. The new mass-production households were to be dominating ones, producing food not only for the needs of the farmers, but also for the fighting German war effort. A “colonization” action was also carried out in the countryside under German occupation. The designers and authorities responsible for its implementation were aiming at the change of the national structure of the countryside and establishment of the absolute domination of the Germans there. The main goal of this article is to present the current state of research in these areas. The selected previous publications and some author’s proposals for future research were indicated. The article is divided into two main parts. The first deals with the state of research on agriculture in the lands illegally annexed by the Third Reich. The key principle of the advancement of the state of research was adopted, describing agriculture under occupation during the war in the Warthegau (Greater Poland), regions of Suwałki, Upper Silesia and Ciechanów and, at the end, the Reich District of Gdańsk-West Prussia (Reichsgau Danzig-Westpreussen, i.e. Pomerania and Kuyavia). The second part of the text deals with the rural economy in the General Governorate.

Keywords: agriculture under occupation, German occupation in Poland, countryside under German occupation, rural economy under German occupation

WPROWADZENIE

Po zakończeniu działań wojennych jesienią 1939 r. terytorium Polski okupowane przez Wehrmacht zostało podzielone na dwie części. Pomorze, Wielkopolska, Górny Śląsk, fragmenty województw łódzkiego i kieleckiego oraz rejony Ciechanowa i Suwałk zostały „wcielone do Rzeszy”. Część z nich stała się nowymi prowincjami Niemiec (Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie – Reichsgau Danzig-Westpreussen, Kraj Warty – Wartheland), inne zostały włączone do już istniejących jednostek administracyjnych¹. Z pozostałych

¹ Rejony Ciechanowa i Suwałk stały się integralną częścią prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen). Pozostałe obszary włączono do rejencji katowickiej, później górnośląskiej (zob. Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska Prus Zachodnich*, Poznań 1959).

ziem stworzono Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement, GG)², określane przez samych Niemców jako swoisty rezerwat dla Polaków.

Na okupowanych terenach wprowadzono zasady narodowosocjalistyczne, opierające się na restrykcyjnej polityce rasowej, narodowościowej i społecznej. Obejmowała ona wszystkie obszary życia mieszkańców podbitego kraju i w dzisiejszej historiografii nazywana jest polityką germanizacji totalnej³. Jednym z jej trwałych elementów była całkowita przebudowa stosunków gospodarczych, przede wszystkim poprzez zabór i konfiskaty własności, pracę przymusową oraz pauperyzację miejscowej ludności. Stosując grabież, władze III Rzeszy chciały przyspieszyć proces wyniszczenia narodu polskiego. Ogólnie polityka germanizacyjna wszędzie zawierała te same elementy, jednak była dostosowywana do warunków panujących na poszczególnych obszarach⁴. Wymagało to od osób tworzących aparat administracyjny, zwłaszcza wyższego szczebla, pewnej dozy – nazwijmy to umownie – elastyczności w korzystaniu z różnych metod.

To podejście zastosowano również wobec mieszkańców wsi, których od pierwszych dni wojny traktowano z całkowitą bezwzględnością. Obszary wiejskie zostały poddane zupełnie nowym zasadom funkcjonowania, które przybliżały je do tego, co wydarzyło się na wsi niemieckiej po 1933 r. Okupanci stworzyli aparat ścisłej kontroli, który decydował o podziałach arealów uprawnych, głównych kierunkach hodowli zwierząt oraz uzyskiwaniu płodów rolnych. Kolejnymi elementami tej polityki były konsolidacja majątków oraz zmiana struktury własności i wprowadzenie na niektórych terenach kolonizacji niemieckiej. Miało to spowodować likwidację grupy społecznej polskich gospodarzy. Ci ostatni, po pozbawieniu majątków, mieli znaleźć miejsce w gospodarstwach niemieckich w charakterze robotników. Na różnych terenach aparat urzędniczy III Rzeszy stosował rozmaite metody kontroli i podporządkowania rolnictwa. Celem historyków, zajmujących się gospodarką pod okupacją, jest jak najdokładniejsze poznanie tych metod oraz skutków ich wdrażania i w rezultacie budowa obrazu wsi polskiej pod okupacją III Rzeszy. Niniejszy artykuł stanowi próbę podsumowania tego, co już zostało w tej materii zrealizowane, wskazania obszarów, które wymagają kontynuowania badań, a także tych, które

² Tworzyły je dystrykty: radomski, warszawski, lubelski i krakowski. Od 1941 r. przyłączono dystrykt Galicja (zob. K. Baedeker, *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*, Leipzig 1943).

³ Niemiecka polityka germanizacyjna wdrażana na ziemiach polskich po 1 IX 1939 r. znacząco różniła się od prowadzonej na przełomie XIX i XX w. Jej podstawową cechą odróżniającą była skrajna represyjność względem ludności cywilnej. Był to jeden z podstawowych elementów walki biologicznej z narodem polskim w latach II wojny światowej („Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, W. Owsiniński, Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024, s. 7–14).

⁴ Każdy z obszarów wcielonych do III Rzeszy cechował się innymi właściwościami. Dotyczyło to sfer demograficznej, ekonomicznej, a nawet mentalnościowej. Wyluczając stałe tendencje, inne metody stosowano na terenie okupowanego Śląska, a inne w Wielkopolsce czy na Pomorzu.

mogą kierunkować prace naukowców w stronę stworzenia syntezy opisującej rolnictwo omawianego miejsca i czasu⁵.

Należy dodać, że na wschodnich obszarach II Rzeczypospolitej, zajętych po 17 września 1939 r. przez Armię Czerwoną, także nastąpiła zmiana warunków funkcjonowania wsi, która została przemodelowana na wzór sowiecki. Dalsze zmiany w tej materii przyniosła niemiecka agresja na ZSRS, która rozpoczęła się 22 czerwca 1941 r. Tereny te pozostaną jednak poza obszarem rozważań przedstawionych w niniejszym artykule.

Badania gospodarki pod okupacją niemiecką doczekały się w polskiej historiografii wielu cennych ujęć monograficznych. Ich liczba stale rośnie dzięki prężnie działającym ośrodkom akademickim i badawczym⁶. Zawierają omówienia różnych elementów życia gospodarczego, od przemysłu i rzemiosła, poprzez rolnictwo, aż po pracę przymusową na rzecz III Rzeszy. Ta wielowątkowość pozwala na zbudowanie obrazu gospodarki w okupowanej Polsce. Punktem wyjścia dla autora niniejszego artykułu są prace o charakterze syntezującym autorstwa Piotra Marka Deszczyńskiego⁷, Wacława Jastrzębowskiego⁸, Czesława Łuczaka⁹, Czesława Madajczyka¹⁰ i innych¹¹. Ich ustalenia mają charakter ogólny, co pozwala na wykazanie pewnych tendencji, zwłaszcza dla Kraju Warty i GG. Końcowym efektem działań wspomnianych badaczy było stworzenie obrazu życia codziennego wsi w okupowanej Polsce. Natomiast badania gospodarki rolnej w ujęciu lokalnym cechują się bardzo zróżnicowanym stopniem zaawansowania, od niemal pełnego opracowania tego zagadnienia dla Kraju Warty czy większości obszarów GG, aż po całkowite braki w tej dziedzinie dla terenu Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, tj. Pomorza i Kujaw.

⁵ Ze względu na zainteresowania badawcze autora, tekst w szerszym stopniu omawia stan badań nad rolnictwem na „ziemiach wcielonych do III Rzeszy”. Sprawy gospodarki rolnej w Generalnym Gubernatorstwie (GG) zostały w nim jedynie zasygnalizowane.

⁶ Jeśli chodzi o tematykę poruszoną w tym artykule, głównymi ośrodkami badawczymi są Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

⁷ P.M. Deszczyński, *Gospodarka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.

⁸ Praca Wacława Jastrzębowskiego była jedną z pierwszych, które poruszały zagadnienia gospodarcze „ziemi wcielonych do Rzeszy” oraz GG. Ze względu na jej bardzo ogólny charakter należy traktować ją jako syntezę (W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1946).

⁹ C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006.

¹⁰ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.

¹¹ J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 2003; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1984; *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 3: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1980; J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA NA „ZIEMIACH WCIELONYCH DO RZESZY”

Wśród autorów, którzy wnieśli największy wkład w opracowanie zagadnień gospodarki rolnej w Kraju Warty, na szczególną uwagę zasługuje Łuczak. Jego badania dotyczyły Wielkopolski na przestrzeni XIX i XX w. Szeroka perspektywa czasowa pozwoliła mu na wskazanie różnic i podobieństw w realizacji polityki rolnej za czasów panowania Prus, a następnie Cesarstwa Niemieckiego¹² i III Rzeszy¹³. Wspomniany historyk jest również autorem prac poświęconych niemieckiej gospodarce w skali całej okupowanej Polski. Ze względu na duży zakres terytorialny i charakter publikacji tego historyka, w niniejszym artykule pominięto część jego badań¹⁴.

Jeśli chodzi o szczegółowe opracowania dotyczące rolnictwa Kraju Warty, na pierwszy plan wysuwa się wieloaspektowe studium Tadeusza Janickiego, bazujące na bardzo szerokiej podstawie źródłowej¹⁵. Obejmuje ono takie elementy, jak administracja, ludność, rolnictwo oraz zjawiska kulturowe. Jego bardzo ważnym aspektem jest wykorzystanie niemieckich materiałów statystycznych z lat II wojny światowej, wśród których na szczególne wyróżnienie zasługują sprawozdania Stanu Żywicieli Rzeszy (Reichsnährstand) dla obszaru Wielkopolski. Na podkreślenie zasługuje także omówienie zmian struktury własności ziemi w Kraju Warty. W celu dokonania przynajmniej częściowej charakterystyki tego zjawiska autor oparł się na najbardziej wiarygodnych dokumentach, wytworzonych przez Urząd Ziemski SS (SS-Bodenamt)¹⁶ oraz na innych aktach, związanych z okupacyjnymi starostwami (Landrat). Podstawę źródłową pracy uzupełnia spory zasób świadectw drukowanych, w tym zachowany w stanie kompletnym „Wochenblatt der Landesbauernschaft Wartheland. Amtliches Organ des Reichsnährstandes”.

Kolejnym ważnym czynnikiem, związanym z funkcjonowaniem wsi w Kraju Warty, były wysiedlenia Polaków. Wskutek surowych zasad polityki rasowej, wdrożonych przez gauleitera Arthura Greisera, objęły one relatywnie dużo osób. W przypadku badania gospodarki rolnej należy zwrócić szczególną uwagę na przemieszczenia ludności obejmujące tereny wiejskie oraz na przesiedlenia wewnętrzne (*interne Umsiedlung*)¹⁷. Przytoczone

¹² Tutaj na szczególną uwagę zasługuje praca: C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001.

¹³ *Idem*, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996; *idem*, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.

¹⁴ *Idem*, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.

¹⁵ T. Janicki, *Wież w Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1996.

¹⁶ Są to szczegółowe sprawozdania statystyczne, odzwierciedlające stosunki własności gospodarstw rolnych.

¹⁷ Przesiedlenia wewnętrzne polegały na przemieszczaniu grup ludności między powiatami lub okręgami urzędowymi (gminami). Efektem było przekazywanie lepszych gospodarstw Niemcom, zarówno miejscowym, jak i „kolonistom”.

w dotychczasowej literaturze przedmiotu dane cechują się w tej materii dużym stopniem kompletności¹⁸. To samo można powiedzieć o statystykach, opisujących skalę niemieckiego osadnictwa na wsi w Kraju Warty¹⁹.

Z punktu widzenia badania funkcjonowania wsi, cenne i ściśle powiązane z procesem wysiedleń są publikacje poruszające zagadnienie pracy przymusowej, zarówno wydawnictwa źródłowe²⁰, jak i monografie²¹. W wyniku powszechnego poboru do Wehrmachtu, na wsi w Kraju Warty brakowało niemieckich pracowników, których władze starały się zastąpić dużymi grupami pracowników ze Wschodu (*Ostarbeiter*) oraz jeńcami wojennymi. Wykorzystanie niewolniczej pracy tych ludzi miało przyczynić się do powstrzymania spadku produkcji w rolnictwie. Biorąc pod uwagę bilans całłościowy, nie udało się tego celu zrealizować.

Janicki poruszył niemal wszystkie aspekty związane z funkcjonowaniem rolnictwa na omawianym obszarze. Pewną luką pozostaje sprawa zakładów kooperujących z tą branżą gospodarki, jak hurtownie spożywcze i towarowe, mleczarnie itp. Na stworzenie ich pełniejszego obrazu pozwalają księgi adresowe, zachowane do naszych czasów²². Ich bardzo szczegółowa zawartość umożliwia odtworzenie tego zagadnienia do poziomu pojedynczej wsi lub osady. Należy nadmienić, że omawiany autor podjął wspomnianą problematykę w przypadku spółdzielni działających w Kraju Warty. One również kooperowały z rolnictwem, głównie w dziedzinie skupu roślin i zwierząt.

Średni poziom szczegółowości opracowania reprezentują badania rolnictwa na terenach rejencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau), Suwalszczyzny oraz części Górnego Śląska (Provinz Oberschlesien), należącej przed wojną do Polski. W pierwszym przypadku pewną drogą do omówienia interesującej nas problematyki byłoby spojrzenie przez pryzmat całości prowincji Prusy Wschodnie²³. Jest to metoda mogąca znaleźć zastosowanie także na innych terenach bezprawnie anektowanych przez Niemcy w 1939 r.²⁴

¹⁸ Zob. W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968.

¹⁹ Dane te przytacza Tadeusz Janicki. Pochodzą one z: J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.

²⁰ Zob. *Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976 („Documenta Occupationis”, t. 10).

²¹ Zob. m.in. W. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, t. 1–2, Poznań 1955; H. Szurgacz, *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1971; *Praca przymusowa podczas II wojny światowej. Pamięć i konsekwencje*, red. W. Wichert, T. Ślepowroński, Szczecin–Warszawa 2025.

²² Modelowym przykładem w tej dziedzinie jest: *Deutsches Reichs-Adressbuch. Die Ostgebiete. Reichsgau Danzig-Westpreussen, Reichsgau Wartheland, Provinz Oberschlesien, Reg.-Bez. Zichenau und Landkreis Suwalki. Ortsverzeichnis, Branchverzeichnis*, Berlin 1941.

²³ Zob. Z. Ptasiewicz, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012.

²⁴ Mowa o wzmiankowanych w niniejszym tekście sprawozdaniach Stanu Żywieli Rzeszy dla Pomorza, Kujaw i Wielkopolski, wykorzystywanych w dotychczasowych badaniach nad rolnictwem.

W przypadku rejencji ciechanowskiej jako wstęp do dalszych prac można traktować publikację Bożeny Górczyńskiej²⁵. Dla byłego województwa śląskiego, Chrzanowa i Zagłębia Dąbrowskiego, najpierw podzielonych między rejencję katowicką (Regierungsbezirk Kattowitz) i opolską (Regierungsbezirk Oppeln), a w 1941 r. włączonych do prowincji górnośląskiej, pewne ustalenia w dziedzinie badania gospodarki, w tym rolnictwa, poczynił Mirosław Sikora²⁶. W jego pracy największą wartość ma ustalenie nazewnictwa poszczególnych urzędów i ich struktury. Metodą *per analogiam* mogą one być pomocne w badaniach innych obszarów.

Dotychczas najslabiej poznana jest gospodarka rolna jest terenie Pomorza i Kujaw, w październiku 1939 r. przekształconych w Okręg Rzeszy Prusy Zachodnie, a od listopada tego roku noszących nazwę Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie²⁷. Polityka rolna prowadzona na tym terenie wpisywała się w tendencje widoczne w całych Niemczech. Władze planowały stopniowy rozwój tej dziedziny ekonomiki, prowadzący do stworzenia gospodarstw o charakterze towarowym²⁸. Służyć temu miał wzrost użycia maszyn i nawozów sztucznych oraz wprowadzenie nowych gatunków zwierząt i roślin uprawnych. Pomimo poniesionych nakładów, w latach 1942–1944 uwidocznił się stopniowy spadek produkcji²⁹.

Jeśli chodzi o prace traktujące o okupacji Pomorza i Kujaw, w tym gospodarki tego czasu, na szczególną uwagę zasługują ujęcia syntetyczne. Autorzy fundamentalnej publikacji *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim* poświęcili temu zagadnieniu bardzo niewielki wycinek³⁰. Wskazali jednak instytucje odpowiedzialne za funkcjonowanie ekonomiki w ujęciu całościowym oraz najważniejszych decydentów, omówili także proces zmian własności, w tym poszczególne etapy przejmowania gospodarstw rolnych przez Niemców. Także w pracy *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do*

²⁵ Zob. B. Górczyńska, *Życie społeczno-gospodarcze na ziemiach polskich wcielonych do Prus Wschodnich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1983.

²⁶ M. Sikora, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnośląskiej) 1939–1944*, cz. 1, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, t. 7, nr 2 (13), s. 43–82; idem, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnośląskiej) 1939–1944*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, t. 8, nr 1 (14), s. 177–200.

²⁷ Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie składał się z dziewięciu powiatów miejskich oraz 26 wiejskich (AIPN Gd, 0027/620/1, Protokół przesłuchania świadka Alberta Forstera, 28 XI 1947 r., k. 24–25).

²⁸ Gospodarstwa o powierzchni ponad 20 ha, dobrze wyposażone w maszyny i nastawione na szeroko rozumianą hodowlę zwierząt.

²⁹ Mówią o tym niemieckie sprawozdania statystyczne z lat 1940–1944. Dla całego Pomorza i Kujaw widać jednoznacznie, że obok spadku poziomu zbiorów zbóż i roślin uprawnych, zmalała również wielkość populacji poszczególnych gatunków zwierząt (zwłaszcza pogłowie koni).

³⁰ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1978, s. 200–215.

III Rzeszy (1939–1945) gospodarce na Pomorzu poświęcono niewiele miejsca³¹. Wyjątki w tej dziedzinie stanowią opracowania o zasięgu lokalnym³², jednak zawarte w nich wiadomości nie pozwalają na podjęcie próby stworzenia całościowego obrazu rolnictwa na tym terenie³³.

Mało zaawansowany stan badań wynika z ograniczonych możliwości prowadzenia kwerend w archiwach zagranicznych, głównie niemieckich. Do 1989 r. było to spowodowane względnie zamkniętym charakterem PRL, a później brakiem możliwości finansowania badań w archiwach RFN. W rezultacie tworzono publikacje bazujące na archiwaliach krajowych. Wśród nich można wskazać zespół Wyższy Dowódca SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie³⁴ czy zespół Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego znajdujące się w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku³⁵. Informacje na temat rolnictwa na okupowanym Pomorzu można znaleźć również w zespołach dotyczących poszczególnych starostw powiatowych oraz aktach miejskich z lat II wojny światowej.

Cennym źródłem do badania zmian stosunków ludnościowych na wsi okupowanego Pomorza i Kujaw są zespoły Centrali Przesiedleńczej, zachowane w bardzo dobrym stanie w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy³⁶. Składają się na nie opinie polityczne, sporządzone przez członków struktur terenowych NSDAP, wskazujące, kto spośród Polaków ma zostać wysiedlony i w jakim kierunku³⁷. Źródła te wymagają jednak głębszej refleksji. Ich analiza pozwala na niemal pełne opisanie skali deportacji w poszczególnych miejscowościach, gminach i powiatach. Ponadto opisano w nich wielkości gospodarstw, które miały zostać opuszczone, ich stan techniczny, w tym wyposażenie w maszyny³⁸,

³¹ W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017, s. 168–172.

³² Zob. M. Kubicki, *Niemiecka gospodarka w powiecie starogardzkim (1939–1945)* [w:] „Polaków trzeba nauczyć”..., s. 216–242.

³³ Zagadnienie to poruszono m.in. w: M. Kubicki, *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024, s. 172–206, 270–293, 304–314; J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 61–101; E. Ogłóza, *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945, s. 20 i n.

³⁴ Przydatne do badania dziejów rolnictwa pod okupacją na tym obszarze są akta związane ze sprawami personalnymi poszczególnych Niemców czy skoroszyty omawiające poszczególne powiaty (zob. AP Gd, sygn. 10/265, Zespół Wyższy Dowódca SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie, *passim*).

³⁵ Akta znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku Oddział w Gdyni (AP Ga, 93/772, Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego).

³⁶ Mowa o zespołach AP By 6/96 (Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa w Gdyni-Potulicach) oraz AP By 6/97 (Centrala Przesiedleńcza w Gdyni-Potulicach).

³⁷ Chodziło głównie o wysiedlenie na teren GG. Tylko niewielką liczbę osób skierowano do przesiedleń wewnętrznych.

³⁸ Nie wiadomo, czy ocena członków narodowosocjalistycznej administracji była zgodna z prawdą. Istnieją pewne przesłanki dotyczące możliwości jej zaniżenia, co miało bezpośredni wpływ na rozszerzenie skali wysiedleń.

oraz przyczyny wysiedleń właścicieli³⁹. Informacje te mogą posłużyć do określenia skali zaboru mienia oraz opisanie jego przebiegu.

Sprawy związane z rolnictwem zachowały się także w aktach części śledztw, prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku oraz Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegaturze w Bydgoszczy⁴⁰. Cenne informacje na omawiany temat można znaleźć w źródłach drukowanych, głównie w prasie z epoki⁴¹, a także w *Raportach z ziem wcielonych do III Rzeszy*⁴².

Duże zmiany w badaniach pomorskiego rolnictwa pod okupacją przyniósł powszechny dostęp historyków do archiwów niemieckich, przede wszystkim do Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. W jego zasobach na szczególną uwagę zasługują sprawozdania Stanu Żywieli Rzeszy dla wszystkich powiatów Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie⁴³. Są to bardzo dokładne dane obejmujące okres od 1940 do – w skrajnych przypadkach – 1944 r. Dla części ziem wchodzących przed wojną w skład Wolnego Miasta Gdańska lub Prowincji Prusy Wschodnie informacje te sięgają aż do 1934 r. Ich uzupełnieniem są listy przydziałów gospodarstw dla niemieckich przesiedleńców, dostarczające wiadomości na temat skali zaboru polskiego mienia. Zachowały się one jednak tylko dla części powiatów okupowanego Pomorza i Kujaw. Natomiast w Bundesarchiv Ludwigsburg można znaleźć wiadomości dotyczące struktur niemieckich organizacji, zarówno przedwojennych, jak i powołanych po 1 września 1939 r., skupiających rolników⁴⁴. Analogiczne dane znajdują się w zasobie Archiwum Federalnego w Bayreuth (Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Bayreuth). Głównie są to wspomnienia Niemców wysiedlonych z tych terenów na przestrzeni 1944 i 1945 r.⁴⁵

³⁹ Chodziło głównie o znajomość języka niemieckiego, przedwojenną działalność patriotyczną oraz – prawdopodobnie – zatargi z czasów przedwojennych. Część z osób wyznaczonych do wysiedlenia nazywano „fanatycznymi Polakami” lub „wrogami Niemiec”.

⁴⁰ Głównym tematem poszczególnych śledztw są zbrodnie popełnione na Polakach i Żydach w latach II wojny światowej. W niektórych zeznaniach znajdujemy jednak informacje na temat zaboru majątków lub wysiedleń. Częstym elementem procesów jest ich przebieg. Ten ostatni niemal nie występuje w materiałach niemieckich.

⁴¹ Dobrym przykładem jest zachowany w zasobach Biblioteki Gdańskiej PAN „Wochenblatt der Landesbauernschaft Danzig-Westpreussen”. Są to roczniki 1941, 1943 i 1944. Wszelkie inne sprawy urzędowe w rolnictwie regulował „Verordnungsblatt des Reichsstatthalters Reichsgau Danzig-Westpreußen”. W zbiorach instytucji zachowały się roczniki z lat 1939–1945.

⁴² Znajdujemy tam ogólne informacje na temat rolnictwa. W większości przypadków obejmują one jednak skalę makro, nie wskazując specyfiki poszczególnych regionów (zob. *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur et al., Poznań 2004).

⁴³ W zasobie Archiwum Federalnego w Berlinie-Lichterfelde znajdują się one pod sygnaturą R 16 (zob. BBL, R 16/251–276).

⁴⁴ Jest to sytuacja analogiczna do polskich śledztw, z tą różnicą, że niemieccy świadkowie o wiele chętniej mówią na tematy niezwiązane ze zbrodniami. W swoich zeznaniach na ogół wolą omawiać struktury administracji lub elementy okupacyjnej rzeczywistości, niż wspominać o swoim udziale w zbrodniach.

⁴⁵ Chodzi o wspomnienia członków ziomkostwa niemieckiego, uznających siebie za osoby „wypędzone” z Pomorza. Zachowały się one głównie w zespołach OSTDok 8 i OSTDok 13. Część z informacji można uzyskać, analizując treść początkowych tzw. Heimatortskartei.

Analizując zachowany materiał archiwalny, dotyczący pomorskiego rolnictwa, a także dorobek historyków, można sformułować kilka postulatów badawczych. Pierwszy dotyczy próby odpowiedzi na pytanie, jak dalece niemiecka polityka rolna okazała się skuteczna. Chodzi zwłaszcza o wysiedlanie polskich gospodarzy i osadzanie na ich miejsce „kolonistów”⁴⁶ pochodzących spoza III Rzeszy. Należałoby wskazać, jaką rolę nowi przybysze pełnili na wsi, jak byli postrzegani przez Niemców i Polaków oraz jak odnajdywali się w nowej rzeczywistości⁴⁷. Należałoby także odtworzyć organizację struktur odpowiedzialnych za kierowanie rolnictwem, zwłaszcza związanych z osobą powiatowego przywódcy chłopów (Kreisbauernführer)⁴⁸, niższych szczebli Stanu Żywieli Rzeszy oraz urzędu powiatowego agronoma (Kreislandwirt)⁴⁹. Elementami kluczowymi powinny być opisy aparatu kontroli rolnictwa oraz jego wpływ na osiągnięte przezeń wyniki. Kolejną kwestią jest zbadanie, w jaki sposób przeprowadzano „kolonizowanie” wsi oraz jakie były jego ostateczne efekty. Następne pytanie badawcze brzmi: czy w obejmowaniu polskich gospodarstw przez „kolonistów” rzeczywiste odzwierciedlenie miały niemieckie koncepcje związane z polityką rasową? Czy faktycznie w momencie przekazywania przybyszom ziemi i budynków, wraz z inwentarzem żywym i martwym, brano pod uwagę surowe kryteria rasowe? Ważnym obiektem przyszłych badań powinna być również próba tworzenia przez Niemców gospodarstw wielkoobszarowych (towarowych), związana z pytaniem, w jakim stopniu zabiegi te były skuteczne oraz czy wyniki ekonomiczne rolnictwa pokrywały się z teoretycznymi założeniami akcji komasowania ziemi⁵⁰.

Inaczej przedstawia się sprawa terenów Prus Wschodnich, które w 1939 r. wcielono do Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Na przestrzeni 1939 r. Stan Żywieli Rzeszy dokonał na nich pełnego spisu statystycznego, który umożliwia odtworzenie funk-

⁴⁶ Władze okupacyjne używały terminu „kolonista” na określenie Niemców spoza granic III Rzeszy (z krajów bałtyckich, Besarabii, Dobrużdy, Wołynia i Związku Sowieckiego), którzy przybyli na te obszary po 1 IX 1939 r. Jego głównym celem było podkreślenie ważnej roli, przypadającej tym osobom. Dotychczasowe badania nie wskazały jednoznacznie, jak postrzegali „kolonistów” Niemcy mieszkający wcześniej na tych terenach. W tej materii w literaturze przedmiotu i wspomnieniach pojawiają się wyłącznie pewne przesłanki. Można domniemywać, że ze względu na różnicę w traktowaniu mogło dochodzić między tymi dwoma grupami ludności do konfliktów.

⁴⁷ W literaturze przedmiotu występują bardzo nieliczne świadectwa dotyczące tego, w jaki sposób zachowywali się przesiedleńcy (zob. R.C. Lucas, *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, przeł. S. Stodulski, Poznań 2012, s. 212 i n.) lub jak byli postrzegani przez innych członków lokalnych społeczności (zob. *Raporty z ziem wcielonych...*).

⁴⁸ Na terenie każdego powiatu podlegali mu okręgowi dowódcy chłopów (Bezirkbauernführer) oraz miejscowi dowódcy chłopów (Ortsbauernführer).

⁴⁹ W każdym z okręgów, tworzących dany powiat, podlegali mu agronomowie okręgowi (Bezirklandwirt).

⁵⁰ Biorąc pod uwagę treść niemieckich sprawozdań z czasów okupacji, widać jednoznacznie obniżającą się wydajność. Dane te dotyczą jednak całości rolnictwa w poszczególnych powiatach. Rozpatrując kryterium wielkości, nasuwa się pytanie, która z grup cechowała się najwyższym spadkiem produkcji oraz jak kształtowały się one dla pojedynczych gospodarstw. Ze względu na braki w materiale źródłowym wskazanie wydzielonych wydajności wydaje się mało prawdopodobne.

cjonowania rolnictwa na tym obszarze⁵¹. Jedynym ograniczeniem są same dane, które z nieznanых przyczyn w większości wypadków oscylują w przedziale lat 1939–1940⁵². W pozostałych przypadkach zostały one włączone do statystyk Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Prawdopodobnie władze próbowały stworzyć swego rodzaju bilans otwarcia, a później zestawienia danych obejmowały już cały okręg. Być może pogłębione badania pozwolą na wyjaśnienie tej kwestii.

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA GENERALNEGO GUBERNATORSTWA

W GG wprowadzono odmienne założenia polityki rolnej. W latach 1939–1944 wdrażano tam różne jej elementy, od próby unifikacji z Rzeszą i podniesienia wydajności, poprzez procesy inwestycyjne, po przypadającą na drugą połowę okupacji rabunkową eksploatację zasobów ludzkich i materiałowych. Takie podejście skutkowało, zwłaszcza po 1942 r., rozwojem ruchu oporu, na co Niemcy odpowiedzieli masowym terrorem. Powszechne stały się wówczas pacyfikacje wsi⁵³. W momencie zbliżania się Armii Czerwonej naziści rozpoczęli masową grabież i niszczenie infrastruktury związanej z gospodarką wiejską⁵⁴.

W dotychczasowej historiografii rolnictwo GG doczekało się zarówno wzmianek w opracowaniach syntetycznych, zwłaszcza autorstwa Madajczyka i Łuczaka, jak i analiz poświęconych poszczególnym częściom tego tworu administracyjnego. Prace o charakterze ogólnym zawierają uwagi na temat gospodarki rolnej w GG, jednak – ze względu na rozległość poruszanej w nich problematyki – nie wyczerpują tematu. Kolejną grupą opracowań są książki uwzględniające ten segment ekonomiki. Wśród nich na wyróżnienie zasługują publikacje Franciszka Skalniaka, który objął całościowym badaniem system finansowy GG⁵⁵, oraz Mirosława Kłuska, charakteryzującego w swoim artykule tamtejszy Państwowy Bank Rolny⁵⁶. Natomiast pracami o charakterze prymarnym są książki Czesława Rajcy *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym*

⁵¹ Tereny te w sprawozdaniach statystycznych z okresu II wojny światowej nazywane są „dawnymi terenami rejencji zachodniopruskiej” (*früher Regierungsbezirk Westpreussen*).

⁵² BBL, R 16/254, Landbauernschaft Danzig-Westpreussen (errichtet am 23 I 1940), *passim*.

⁵³ Zob. A. Dmitrzak, *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983; C. Rajca, *Kontyngenty roślinne w dystrykcie lubelskim w roku gospodarczym 1942/1943*, „Zeszyty Majdanka” 1977, nr 9.

⁵⁴ Szerzej: *Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją. Materiały z sesji odbytej w dniach 29–30 listopada 1985 r. w Borkowie*, red. S. Meducki, Kielce 1988.

⁵⁵ Zob. F. Skalniak, *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976; *idem*, *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.

⁵⁶ Zob. M. Kłusek, *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2013, nr 5 (vol. 16).

*Gubernatorstwie*⁵⁷ oraz *Polska wojna gospodarcza 1939–1945* autorstwa Janusza Gmitruka i Piotra Matusaka⁵⁸.

Drugim obszarem badań rolnictwa w GG jest sfera lokalna. Ze względu na mniejszy zakres terytorialny prace tego typu cechują się o wiele wyższym stopniem szczegółowości i dobrą recepcją w środowisku naukowym. W tej dziedzinie na szczególne podkreślenie zasługują publikacje Jerzego Gapysa, Stanisława Meduckiego⁵⁹ czy Kazimierza Przybysza⁶⁰. W przypadku Meduckiego widać próbę oparcia badań na zasobach archiwalnych zarówno polskich, jak i niemieckich, co pomimo upływu wielu lat od wydania jego książek wpisuje się w aktualne trendy w dziedzinie opracowywania ekonomiki okupowanej Polski. Z kolei prace Gapysa dotyczą głównie dystryktów radomskiego i galicyjskiego, jednak część z nich wykracza poza te ramy terytorialne⁶¹. Należy zaznaczyć, że w omawianym segmencie historiografii nadal istnieją obszary, w których można poszerzyć wiedzę.

Jeśli chodzi o badanie ziem tworzących GG, mierzymy się z bardzo podobnymi problemami, jak w przypadku ziem „wcielonych do III Rzeszy”. Większość dostępnych akt cechuje się średnim stanem zachowania lub niekompletnością. Z drugiej strony sporo dokumentów znajduje się w polskich archiwach. Dzięki temu badacze mają do nich zasadniczo nieograniczony dostęp, nie ma bariery w postaci relatywnie wysokich kosztów kwerend zagranicznych. Ponadto dokumenty, zwłaszcza przeznaczone dla terenów wiejskich, zostały pierwotnie sporządzone po niemiecku i po polsku, co umożliwia prowadzenie badań przez osoby nieznające języka okupanta. Zresztą w aktach związanych z omawianym działem gospodarki często występuje fachowe słownictwo, utrudniające szybkie tłumaczenie. W sumie zatem wspomniane źródła dają możliwość prowadzenia w przyszłości badań, zwłaszcza w skali lokalnej.

Dobrym przykładem materiałów mogących przyczynić się do poszerzenia naszej wiedzy jest zespół Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, przechowywany w Archiwum Akt Nowych⁶². Znajdują się w nim cenne informacje dotyczące zasad funk-

⁵⁷ Zob. C. Rajca, *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.

⁵⁸ Zob. J. Gmitruk, P. Matusak, *Polska wojna gospodarcza 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁵⁹ Zob. S. Meducki, *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991; *idem*, *Rolnicze badania naukowe w Puławach podczas okupacji niemieckiej*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2002, nr 4.

⁶⁰ Zob. K. Przybysz, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983.

⁶¹ Por. J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003; *idem*, *Sytuacja ekonomiczna wielkiej własności ziemskiej w rolnictwie w dystrykcie radomskim 1939–1945*, „Studia Kieleckie. Seria historyczna” 2004, nr 4 (red. E. Słabińska), Kielce 2004, s. 139–165; *idem*, *Położenie ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej (Galicja) w świetle materiałów archiwalnych Armii Krajowej 1941–1944. Wybrane zagadnienia [w:] Wokół kresów, granic i pograniczy w historii wojskowej*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, Oświęcim 2015, s. 113–125.

⁶² Chodzi głównie o akta: AAN 2/111, sygn. 861–870 oraz 1408–1413. Są to akta z zakresu Ernährung und Landwirtschaft oraz Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft. Aby uzyskać jak najlepsze wyniki

cjonowania wsi pod okupacją niemiecką oraz szczegółowe dane statystyczne dotyczące zasiewów, warunków klimatycznych i żywego inwentarza⁶³. Informacje te pozwalają historykom na prześledzenie wpływu na wysokość plonów takich czynników, jak warunki meteorologiczne (zwłaszcza susza i ulewne deszcze)⁶⁴, wysokość kontyngentów czy użycie nawozów sztucznych. Można także prowadzić badania porównawcze dotyczące różnych terenów, analizować korelację pomiędzy przesunięciem siły roboczej do Rzeszy i wynikami osiąganymi przez rolnictwo czy śledzić kształtowanie się rynku pracy związanego z omawianą branżą⁶⁵.

Interesujące, z punktu widzenia poznania omawianej problematyki, wydają się akta wytworzone przez spółdzielnie rolnicze działające w GG (Landwirtschaftliche Kreishandelsgenossenschaft)⁶⁶ oraz podobne organizacje działające na „ziemiach wcielonych do Rzeszy”. Dają one możliwość zbadania prawodawstwa, wpływu kooperatyw na całość gospodarki rolnej oraz postrzegania ich jako tworu prospołecznego – przynajmniej w teorii – w skrajnie niekorzystnych dla chłopów warunkach okupacji niemieckiej.

Ważnym atutem dokumentów znajdujących się w archiwach krajowych jest ich regionalny charakter, dający możliwość poznania rozmaitych zjawisk na poziomie poszczególnych dystryktów i powiatów⁶⁷. Należy porównywać ich zawartość z niezbyt licznymi materiałami przechowywanymi w archiwach niemieckich⁶⁸. Materiały te dotyczą zagadnień związanych ze sprawami ogólnymi funkcjonowania wsi na okupowanych terenach, zawierają także dane dla poszczególnych obszarów wchodzących w skład GG. Obejmują m.in. sprawy związane z uprawą zboża oraz winorośli, sadownictwem, ogrodnictwem, produkcją mleka, oleju i innych tłuszczów oraz hodowlą zwierząt. Dają one możliwość

kwerendy, należy przejrzeć również inne teczki. Aktualnie większość z nich została zeskanowana, co tym bardziej ułatwia ewentualne próby badania tego zagadnienia.

⁶³ Są to informacje bardzo podobne do tych znajdujących się w zasobie Stanu Żywcicieli Rzeszy dla terenów Pomorza, Kujaw i Wielkopolski (zob. BBL, zespół R 16, Reichnährstand, Landbauernschaft Danzig, Bromberg, Marienwerder, sygn. 251–276).

⁶⁴ Prognozy pogody, wraz ze stanem rzek, podawano w części wydań okupacyjnej prasy.

⁶⁵ Zob. J. Gapys, *Ziemiańskie jako pracodawcy w rolnictwie w latach 1939–1945 na przykładzie dystryktu radomskiego* [w:] *Rynek pracy w województwie świętokrzyskim w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym*, red. E. Słabińska, I. Ciosek, Kielce 2011, s. 51–63.

⁶⁶ Spółdzielnie utworzone przez Niemców na okupowanej wsi miały trzy główne zadania. Pierwszym było wsparcie aparatu kontroli gospodarstw na poszczególnych obszarach, drugim – próba podniesienia wydajności majątków, trzecim zaś powszechne wprowadzenie użycia nawozów sztucznych oraz próby zwiększenia stosowania maszyn rolniczych. Dwa ostatnie czynniki zostały znacznie zakłócone wskutek niekorzystnego przebiegu działań wojennych.

⁶⁷ Chodzi głównie o akta znajdujące się w zasobach archiwów państwowych w Radomiu, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim, Sandomierzu, Siedlcach i Rzeszowie.

⁶⁸ Łącznie w zasobie Bundesarchiv znajduje się 55 teczek mówiących wprost o rolnictwie GG. Kwerenda wykonana przez autora niniejszego tekstu nie objęła innych materiałów. Należy więc przyjąć, że dokumenty dotyczące GG mogą się znajdować również w innych zespołach.

stworzenia pogłębionych badań typu *case study*, o bardzo wąskich cezurach terytorialnych lub rzeczowych.

Ważnym elementem badania historii rolnictwa w GG są źródła publikowane. Należą do nich akty prawne dotyczące omawianej gałęzi gospodarki, zwłaszcza „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”⁶⁹, „Amtlicher Anzeiger für das Generalgouvernement”⁷⁰ (zachowany w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie)⁷¹, a także dzienniki urzędowe dla poszczególnych dystryktów. Ich analiza pozwala na wskazanie sposobów wpływania przez władze na stan rolnictwa, pokazuje także oddźwięk ich polityki w społecznościach lokalnych. Celem pobocznym analizowania tych materiałów może być wskazanie, czy władze lokalne mogły wykazywać i wykazywały inicjatywę w dziedzinie dotyczącego ich prawodawstwa. Możliwe jest także dokonywanie porównań pomiędzy różnymi terenami, a także prowadzenie prac dotyczących cen urzędowych, kontyngentów oraz kontroli całości gospodarki wiejskiej.

Innego rodzaju informacje można znaleźć w specjalistycznej prasie, wydawanej z myślą o rolnikach. Były to periodyki: „Poradnik. Miesięcznik służbowy dla wójtów”, „Pszczelarz”, „Rolnik”, „Siew” oraz „Wzorowa Gospodarka”⁷². Ich głównym zadaniem było wdrożenie nowych zasad gospodarowania. Istnieje możliwość porównania treści prasy specjalistycznej z różnych obszarów.

PODSUMOWANIE

Badanie dziejów okupacji niemieckiej w Polsce jest istotnym elementem zgłębiania historii trudnych czasów II wojny światowej. Wdrożona na tych obszarach polityka germanizacji totalnej zawierała w sobie wyłącznie elementy opresyjne. Jednym z nich były działania ekonomiczne, mające doprowadzić do całkowitej pauperyzacji ludności polskiej. Należały one do elementów polityki rasowej, której celem była całkowita dominacja Niemców na ziemiach okupowanego kraju.

Temat rolnictwa omawianego czasu doczekał się w historiografii polskiej licznych publikacji. Cechuje je bardzo zróżnicowany stan opracowania poszczególnych obszarów. Najlepiej przedstawia się on w przypadku Kraju Warty, w którym większość z prac badawczych została już przeprowadzona, czy GG, gdzie jednak wciąż istnieją pewne obszary dające pole do nowych badań, zwłaszcza porównawczych. O wiele słabszym stanem zaawansowania cechują się prace prowadzone w tej dziedzinie, które dotyczą Pomorza,

⁶⁹ Do 1940 r. wydawany jako „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete”.

⁷⁰ Wydawany równoległe pod tytułem „Урядовий вісник для Генеральної Губернії”.

⁷¹ Aktualnie publikacja jest dostępna w formacie online.

⁷² Część z nich zachowana jest w bardzo dobrym stanie. Prasa specjalistyczna stanowi cenne uzupełnienie w badaniach nad okupacyjną gospodarką obszarów wiejskich.

Kujaw i pozostałych „ziem wcielonych do Rzeszy”. Wiele obszarów wciąż wymaga fragmentarycznego lub – w skrajnych przypadkach – pełnego opracowania. Mając na uwadze to, że historię gospodarczą, w tym II wojny światowej, zajmują się kolejne pokolenia badaczy, można żywić nadzieję, że w najbliższej przyszłości ten stan rzeczy stopniowo się poprawi. Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że mamy szansę na stworzenie opracowań o charakterze monograficznym, które pokazywałyby, jak w latach 1939–1945 funkcjonowało rolnictwo na ziemiach polskich. Byłoby także celowe podjęcie próby opisu całości prasy związanej z rolnictwem, przeznaczonej dla „ziem wcielonych do Rzeszy” oraz GG. Mogłaby ona doprowadzić do stworzenia syntezy ukazującej sposoby kreowania życia gospodarczego polskiej wsi przez okupacyjne władze niemieckie.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

2/111, sygn. 861–870.

2/111, sygn. 1408–1413.

Archiwum Federalne w Bayreuth (Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Bayreuth)

OSTDok 8.

OSTDok 13.

Archiwum Federalne w Berlinie-Lichterfelde (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)

R 16/251–276, Reichnährstand, Landbauernschaft Danzig, Bromberg, Marienwerder.

R 16/254, Landbauernschaft Danzig-Westpreussen.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku

0027/620/1, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku [1945] 1983–1990.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

6/96, Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa w Gdyni-Potulicach.

6/97, Centrala Przesiedleńcza w Gdyni-Potulicach.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

10/265, Zespół Wyższy Dowódcy SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie.

Archiwum Państwowe w Gdańsku Oddział w Gdyni

93/772, Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego.

Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk

Oc 1631/4, „Wochenblatt der Landesbauernschaft Danzig-Westpreussen” (roczniki 1941, 1943, 1944).

V 3170, „Verordnungsblatt des Reichsstatthalters Reichsgau Danzig-Westpreußen” (roczniki 1939–1945).

Źródła drukowane

„Amtlicher Anzeiger für das Generalgouvernement”.

Baedeker K., *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*, Leipzig 1943.

Deutsches Reichs-Adressbuch. Die Ostgebiete. Reichsgau Danzig-Westpreussen, Reichsgau Wartheland, Provinz Oberschlesien, Reg.-Bez. Zichenau und Landkreis Suwalki. Ortsverzeichnis, Branchverzeichnis, Berlin 1941.

Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976 („Documenta Occupationis”, t. 10).

Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944), red. Z. Mazur et al., Poznań 2004.

„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”⁷³.

OPRACOWANIA

Deresiewicz J., *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.

Deszczyński P.M., *Gospodarka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.

Dmitrzak A., *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983.

Gapys J., *Położenie ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej (Galicja) w świetle materiałów archiwalnych Armii Krajowej 1941–1944. Wybrane zagadnienia* [w:] *Wokół kresów, granic i pograniczy w historii wojskowej*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, Oświęcim 2015.

Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.

Gapys J., *Sytuacja ekonomiczna wielkiej własności ziemskiej w rolnictwie w dystrykcie radomskim 1939–1945*, „Studia Kieleckie. Seria historyczna” 2004, nr 4 (red. E. Słabińska), Kielce 2004.

⁷³ Do 1940 r. wydawany jako „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete”.

- Gapys J., *Ziemianie jako pracodawcy w rolnictwie w latach 1939–1945 na przykładzie dystryktu radomskiego* [w:] *Rynek pracy w województwie świętokrzyskim w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym*, red. E. Słabińska, I. Ciosek, Kielce 2011.
- Gmitruk J., Matusak P., *Polska wojna gospodarcza 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Górczyńska B., *Życie społeczno-gospodarcze na ziemiach polskich wcielonych do Prus Wschodnich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1983.
- Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 3: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1980.
- Janicki T., *Wieś w Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1996.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1959.
- Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1946.
- Jastrzębski W., *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1978.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Kłusek M., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2013, nr 5 (vol. 16).
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1984.
- Kubicki M., *Niemiecka gospodarka w powiecie starogardzkim (1939–1945)* [w:] „*Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!*” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński et al., Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024.
- Kubicki M., *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.
- Lucas R.C., *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, przeł. S. Stodulski, Poznań 2012.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001.
- Łuczak C., „*Kraj Warty*” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Łuczak C., *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.

- Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją. Materiały z sesji odbytej w dniach 29–30 listopada 1985 r. w Borkowie*, red. S. Meducki, Kielce 1988.
- Meducki S., *Rolnicze badania naukowe w Puławach podczas okupacji niemieckiej*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2002, nr 4.
- Meducki S., *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Ogłóza E., *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.
- „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, W. Owsiniński, Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024.
- Praca przymusowa podczas II wojny światowej. Pamięć i konsekwencje*, red. W. Wichert, T. Ślepowroński, Szczecin–Warszawa 2025.
- Przybysz K., *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983.
- Ptasiewicz Z., *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012.
- Rajca C., *Kontyngenty roślinne w dystrykcie lubelskim w roku gospodarczym 1942/1943*, „Zeszyty Majdanka” 1977, nr 9.
- Rajca C., *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.
- Rusiński W., *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945. Na terenie Rzeszy i obszarów wcielonych*, t. 1–2, Poznań 1955.
- Sikora M., *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) 1939–1944*, cz. 1, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, t. 7, nr 2 (13).
- Sikora M., *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) 1939–1944*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, t. 8, nr 1 (14).
- Skalniak F., *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976.
- Skalniak F., *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.
- Szurgacz H., *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1971.

MATEUSZ KUBICKI – ur. 1988 r., doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii najnowszej, niemcoznawca, ekonomista. Absolwent wydziałów Historycznego oraz Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego. Pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych Instytutu

Pamięci Narodowej w Gdańsku. Autor czterech monografii naukowych, jednej edycji źródłowej, członek komitetu redakcyjnego dwóch tomów pokonferencyjnych oraz ponad sześćdziesięciu innych tekstów naukowych. Jego zainteresowania badawcze obejmują II wojnę światową na Pomorzu Gdańskim i Pacyfiku, a także historię gospodarczą XX w.

MATEUSZ KUBICKI – born in 1988, PhD in Modern History, German Studies expert, economist. Graduate of the Faculty of History and the Faculty of Economics of the University of Gdańsk. Presently at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance Branch in Gdańsk. Author of four academic monographs, editor of one source edition, member of the editorial committee of two conference studies volumes, and over sixty other scholarly texts. His research interests include World War II in Gdańsk Pomerania and the Pacific, as well as the economic history of the 20th century.